Aflevering 2 Juni 1915.

Gereformeerd Theologisch Tijdschrift

Redactie-adres : Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.

ALBRECHT RITSCHL en WILHELM HERRMANN

II

(KERK EN THEOLOGIE)

DOOR

DR. A. G. HONIG.

De hoogleeraar Grützmacher vangt zijne in het jaar 1905 verschenen verhandeling [1]) „Hauptprobleme der gegenwärtigen Dogmatik" aan met de opmerking: „Es liegt im Wesen der Dogmatik begründet, dass ihre Fragestellungen und Antworten schneller wechseln und veralten, als die irgend einer anderen theologischen Disziplin. Mag man auch den ruhenden und bleibenden Charakter der christlichen Wahrheit noch so sehr betonen, so läszt sich doch vom evangelischen Standpunkt nicht verkennen, in welchem Masse die Formulierung und Verteidigung dieser Wahrheit und ihre Ausgestaltung zu einer zusammenhängenden Weltanschauung abhängig ist von der jeweiligen Lage des menschlichen Geisteslebens. Je rascher darum die Dogmatik auf die praktischen Bedürfnisse und die wissenschaftlichen Ergebnisse einer Zeit eingeht, sich mit ihnen auseinandersetzt, die Möglichkeit eines Zusammenbestehens mit dem Evangelium nachweist, desto mehr erfüllt sie ihre Aufgabe und ebnet der Verbreitung der göttlichen Herrschaft die Wege".

[1]) Deze verhandeling werd met nog eene andere van denzelfden auteur uitgegeven als „zweites Heft" van de „Studien zur systematischen Theologie".

Deze woorden kan ik uiteraard niet geheel beamen. Het „rustende en blijvende karakter der Christelijke waarheid" komt hiermede niet genoegzaam tot zijn recht.

Men versta mij wel.

Allerminst ben ik van oordeel, dat — om mij tot haar te bepalen — de Gereformeerde Theologie in de twintigste eeuw eenvoudig zou hebben te herhalen, wat in haar bloeitijdperk op zoo veelszins verdienstelijke wijze uiteengezet werd. Integendeel. Ook de Dogmatiek mag geen stilstand kennen. Het moet haar om verdere ontwikkeling te doen zijn. Mits zij niet telkens weer afbreke, wat een vorig geslacht opbouwde, maar voortzette den arbeid, die onder de leiding des Geestes in de voorafgaande eeuwen gewrocht werd. Ook moet de Dogmatiek stellig rekening houden met hetgeen buiten haar eigen erf in de algemeene denkwereld omgaat. En ik acht het dan ook juist de groote verdiendste van die Nederlandsche en Amerikaansche Gereformeerde Theologen, wier namen op ieders lippen zijn, dat zij zich niet tot represtineeren lieten verleiden maar acht gaven op de verschillende richtingen op theologisch en wijsgeerig gebied, of om met Kuyper (aan wien we immers als Gereformeerde Godgeleerden zooveel hebben te danken) te spreken: „dat zij inzagen de sterksprekende behoefte, om de Gereformeerde Theologie, die als zoodanig reeds sinds het midden der achttiende eeuw den slaap der tragen sliep, weer wakker te schudden en in verband te brengen met het menschelijk bewustzijn, gelijk zich dit aan het einde der 19de eeuw ontwikkeld heeft". [1])

Edoch, al stel ik dit met nadruk voorop, toch kan ik daarom met Grützmacher niet meegaan.

Wel laat het zich verstaan, dat hij zoo schreef. Sinds de Theologie zoo sterk kwam onder den invloed der wijsbegeerte, heeft zij veel te zeer haar zelfstandig karakter ingeboet, stond School na School op, en onderging zij onophoudelijk eene frontverandering.

Deze overheersching van de philosophie heeft aan de God-

---

[1]) „Voorwoord" voor den eersten druk zijner „Encyclopaedie der H. Godgeleerdheid", 1894.

geleerdheid waarlijk geen goed gedaan. Er is door haar eene bedenkelijke spanning ontstaan tusschen theologie en religie, tusschen den katheder en de (belijdende) kerk, tusschen de mannen der wetenschap en het eenvoudige vrome volk.

Dit behoefde alzoo niet te zijn. Kerk en theologie — mogen niet tegenover elkander staan als twee machten, die aan elkanders leven schier geheel vreemd zijn, als de nietige David tegenover den reus Goliath. De verhouding is vervalscht, als door de eenvoudige vromen niet zonder reden de vraag wordt gedaan: Of eigenlijk heel de theologische studie niet meer nadeel dan voordeel brengt? Kerk en Theologie hebben bij elkanders bloei belang, en behooren voor elkander ten zegen te zijn.

Aanstonds geeft dit toe, wie bedenkt, dat de Theologie en het geloof van Gods kind wel van elkander onderscheiden zijn, maar dat zij toch geenszins van elkander gescheiden mogen worden. De Theoloog heeft geen ander voorwerp van onderzoek dan de Christen, die in stillen eenvoud neerknielt bij het kruis van Golgotha. De kennis van den Godgeleerde moge dieper, omvangrijker en meer systematisch zijn dan die van den gewonen belijder van den Christus, in den grond gaat zij toch over hetzelfde Wezen en dezelfde mysteriën. Het geloof doet ons aannemen al hetgeen God in het Evangelie geopenbaard heeft. Het geloof houdt voor waarachtig het getuigenis, dat in de Schrift van den Zaligmaker gegeven wordt. Het geloof heeft datgene tot inhoud, wat de Eeuwige in zijne groote liefde aangaande zichzelven ons ontsluieren kwam. En de Theologie, als zij ten minste aan hare roeping getrouw blijft, heeft hetzelfde object. De man van studie, die in Jezus van Nazareth zijn Verlosser vond en het rechte inzicht in den aard zijner wetenschap heeft, werpt zich eveneens met het geheiligd verstand op de kennisse Gods, gelijk zij ons in den Bijbel wordt geboden, of het hem gegeven mocht worden die kennisse Gods in te denken, in haren samenhang te doorzien en in al haar schoonheid ten toon te stellen in den tempel der wetenschap.

Nauwe verwantschap bestaat er dus tusschen de Godsvrucht des harten en de heilige Godgeleerdheid. En diezelfde nauwe relatie is er nu ook tusschen de belijdenis der kerk en de theologische wetenschap. In de Confessie spreekt de kerk haar ge-

loof uit. De Confessie is niet anders dan wat de kerk onder de leiding des Geestes uit de goudmijn van Gods Woord als waarheid opdelven mocht. Naarmate de Geest de gemeente dieper de waarheid leerde verstaan, werd haar Confessie rijker. En dat inleiden in de waarheid, gemeenlijk naar aanleiding van opgekomen dwaling en door veel strijd en veel zondigs heen, werkte bevruchtend in op wat de kerk van de genade Gods in Christus ervoer, en sterkte haar in de overtuiging, dat hare dogmata zich ook ethisch lieten rechtvaardigen, d. i. in overeenstemming waren met de behoeften van het zondaarshart, en tot een vromen wandel drongen.

Wanneer zij dan ook slechts beide doordrongen zijn van de roeping, welke een alwijs God haar aanwees, dan schuwen Kerk en Theologie elkander niet, maar dan zoeken zij veeleer elkander. Dan is er tusschen beide eene gestadige wisselwerking. Dan verkwikt zich de kerk aan den geur, dien de wetenschap der Heilige Godgeleerdheid verspreidt, en ontvangt de Theologie wijding, bezieling, levensspranken van de gemeente des Heeren. Dan treedt aan het licht, dat gelijk man en vrouw voor elkander bestemd en ruiter en paard op elkander aangelegd zijn, zoo ook door denzelfden Schepper Kerk en Theologie in wondere harmonie bijeengevoegd zijn.

Gelijk echter in elke levenssfeer zoo deed ook hier de zonde onophoudelijk hare verwoestende kracht bespeuren. En vandaar de droeve verschijnselen, die ons hart zoo pijnlijk wonden, als wij de gangen der eeuwen doorwandelen. Eene Theologie, die in een dor intellectualisme ontaard en aan allen heiligen gloed gespeend is. Eene Theologie, die het staal uit haar bloed verloor, omdat zij zich liet wegdrijven op de wateren van het sentiment! Eene Theologie, die zich laat knechten door de moderne wijsbegeerte. Eene Theologie, die zelfs voor zich niet de eere van eene wetenschap te zijn, durft opeischen, en al gelukkig is, als men erkent, dat haar taak niet is zijns — maar slechts waardeeringsoordeelen uit te spreken!

En daartegenover eene kerk, die voor het gewicht der Theologie geen oog heeft! Of eene kerk, die zelve aan haar heilig ideaal schier ganschelijk ontzonken, niet meer de koesterende bodem is, waarin de plant der Heilige Godgeleerdheid wortelen

en bloeien kan! Of eene kerk, die boeleert om de gunst dezer wereld en daarom zelve de beoefenaars der wetenschap prikkelt de geopenbaarde kennis Gods voor de studie van den godsdienst uit te ruilen!

Maar omdat telkens weer òf de Theologie misging òf de Kerk inzonk, òf Theologie en Kerk beide door een geest des diepen slaaps of door de bedwelming eener ongeloovige wijsbegeerte bevangen werden, daarom mag niet kortweg de band tusschen beide doorgesneden worden. Of wie zal straffeloos scheiden, wat Gods wijze en goede hand samenvoegde?

Nog eenmaal, Kerk en Theologie zijn door God zelf op elkander aangelegd. Aan de Theologie de schoone taak de kennisse Gods in het menschelijk bewustzijn op te vangen en ze daaruit te reflecteeren! Te delven in het Woord, of het haar gelukken mocht een nieuw edelgesteente daaruit te voorschijn te brengen, en alzoo straks aan de kerk de gelegenheid te geven hare belijdenis te verdiepen en te verbreeden! Te weerleggen alle dwalingen, die in Christus' kerk opkomen, de Christelijke waarheid te verdedigen tegen de aanvallen van het ongeloof, en te bewijzen, dat er niet een gradueel maar een principieel verschil bestaat tusschen de ware en de pseudo-religie! Te zijn — om een woord van Kähler te bezigen — een der „Schatzhäuser der Kirche", bewarend wat God in den loop der eeuwen in zijne kerk heeft gewerkt en de wegen, waarlangs Hij haar heeft geleid! Levendig te houden het rapport tusschen haar en de andere wetenschappen, en zegenend in te werken op de cultuur!

En Christus' kerk geroepen om te wezen een pilaar en vastigheid der waarheid! Om zich te wachten voor wereldgelijkvormigheid! Om te strijden tegen elken invloed, die haar van het rechte spoor zoekt af te trekken! Om haar licht te laten schijnen in eene wereld, die in het booze ligt! Om alle menschen te noodigen tot het heil des Heeren! Om de sappen toe te voeren, welke de boom der Theologie voor haar wasdom niet missen kan!

De Theoloog erkenne: niet aan de wetenschap maar aan de kerk van Christus de eerste plaats!

Zijne hoogste eer zij: van de gemeente een levend lid te zijn,

en zijn lust met de vromen de bevinding van Gods heiligen te bespreken!

Zijn voorrecht zij: de kerk te mogen dienen met de talenten, die hem geschonken werden!

De kerk eere de denkkracht, den lust tot onderzoek, den arbeid der Theologen! Zij ontvange gaarne de verrijking van inzicht, die haar als een rijpe vrucht van de moeizame studie wordt aangeboden!

Zij biede den Theologen steun bij de soms zoo zware verzoeking, om het goud der waarheid een weinig te verdonkeren ter wille van de erkenning der wereld!

Ten slotte: Kerk en Theologie niet tegenover elkander staande maar voor elkander levende! Beide zich latende leiden door denzelfden Geest. Beide beoogende hetzelfde doel: de verheerlijking van Gods heiligen Naam! Beide een zegen brengend aan de volkeren der aarde!

Men houde 't mij ten goede, dat ik mij deze uitweiding over de relatie tusschen de Godsvrucht en de kerk eenerzijds en de wetenschap der Theologie anderzijds veroorloofde. Zij staat in nauwer verband met mijn onderwerp dan men bij oppervlakkig nadenken meenen zou. Daarbij nam de spanning tusschen religie en Godgeleerdheid zulk een verontrustend karakter aan, dat men er in den jongsten tijd toe kwam staande te houden, wij moeten niet langer trachten deze beide met elkander te verzoenen. Toen Duhm in 1889 het hoogleeraarsambt te Bazel aanvaardde, drong hij reeds op deze scheiding aan. De wetenschappelijke theoloog beeldt zich niet in de absolute waarheid te kunnen vaststellen, en hij ligt ook volstrekt niet onder de verplichting dit te moeten doen, omdat „er die Religion und seine eigene Religion von der Theologie unabhängig weiss". [1]) Uit welke scheiding hij op zijn standpunt volkomen terecht, deze conclusie [2]) trok, dat de Universiteit alleen de wetenschappelijke Theologie kon doceeren, terwijl het gewenscht was, dat „sämmtliche Religionsgemeinschaften durch eigene Veranstal-

---

[1]) „Uber Ziel und Methode der theologischen Wissenschaft", S. 31.
[2]) Duhm, a. w., S. 29.

tungen ihre künftigen Beamten mit ihrem eigentümlichen Leben, ihre Anforderungen und Bedürfnissen vertraut machten und damit die wissenschaftliche Theologie von einer Aufgabe entlasteten, der sie nicht gewachsen ist." Bernouilli bepleitte in 1897 in zijn geschrift „Die wissenschaftliche und die kirchliche Methode in der Theologie" dezelfde denkbeelden, waaraan de Heidelbergsche hoogleeraar Troeltsch zijne adhaesie schonk.

Voor enkele maanden sprak Dr. Roessingh bij de opening zijner lessen als privaat-docent aan de Leidsche Universiteit uit, dat hij deze zienswijze niet deelde. Het geloof der predikanten moet vaststaan in God, maar het moet ook zijne plaats weten in de wereld. Zij moeten „het wanhopig dualisme van Bernouilli kunnen vermijden en vrijuit kunnen prediken het Evangelie, als menschen, die ook verstaan, wat zij prediken [1]". Toch deed hij tegelijkertijd deze droeve confidentie: „De predikant komt te staan te midden van de vele zorgen en nooden van het werkelijke menschenleven en ik ben dan waarlijk niet geneigd de theologie zoo bijzonder belangrijk te vinden. Duitschlands bekendste theoloog, Harnack, heeft eens geschreven „Ueber die Bedeutung der theologischen Wissenschaft für die christliche Frömmigkeit kann man freilich nicht bescheiden genug denken" en zoo is het ook [2]).

Welnu tegenover dergelijke beschouwingen [3]) kon het zijn nut hebben, er aan te herinneren, dat de ware religie en de Christelijke Theologie wel moeten worden onderscheiden maar niet mogen worden gescheiden. Dat er veeleer eene gezegende wisselwerking tusschen beide behoort te bestaan. En dat ook wetenschappelijke en kerkelijke Theologie niet twee maar één behooren te zijn.

---

[1]) „Het Waarheidsprobleem in de nieuwere Theologie", blz. 38.

[2]) t. a. pl., blz. 37.

[3]) Het zal nauweiijks noodig zijn er aan te herinneren, dat alleen ons vaderland de twijfelachtige eer geniet, dat deze scheiding tusschen de wetenschappelijke en de kerkelijke Theologie officieel door de regeering tot stand is gebracht. Evenzeer hoe tegenover de veelvuldige klachten van orthodoxe zijde over deze scheiding professor Bruining in den aanvang des jaars de wet op het Hooger Onderwijs verdedigd heeft in zijne oratie over „Het karakter en de beteekenis van theologische faculteiten aan onze openbare Universiteiten waartegen professor H. H. Kuyper in een viertal goed geschreven artikelen in „de Heraut" nog eens verweer bood.

Bernouilli en Harnack dooven, onbedoeld, de begeerte tot het predikambt uit. Welk jongmensch van karakter kan op den duur het vooruitzicht aantrekken, dat hij straks nu eens als man van studie en dan weer als orgaan der kerk zal moeten spreken, en dat hij, al naarmate hij in de eene of in de andere qualiteit optreedt, over dezelfde zaak zich geheel anders uitlaten moet? En wie kiest met geestdrift de Theologie, als hij door Harnack zich tot de overtuiging liet brengen, dat deze wetenschap voor de Christelijke vroomheid slechts geringe beteekenis heeft?

Gelukkig dan ook, dat wij hier niet staan voor een „entweder-oder", maar dat er een derde, een uitnemender weg is.

———

In het onderhavige probleem staat Ritschl aan de zijde van hen, die een nauwen band wenschen tusschen de Theologie en de Kerk. Hij droeg niet eene wetenschappelijke Theologie voor, waarvan hij zelf erkende, dat zij voor den kansel en voor het pastorale leven slechts luttele waardij had, maar eene dogmatiek, waarvan hij voor heel de kerk veel goeds verwachtte.

Dr. Kuipers meent dan ook de dikwijls tegen Ritschl zoowel van rechts als van links ingebrachte beschuldiging van „partij-politiek" te kunnen ontzenuwen, door op gezag van Otto Ritschl en van Herrmann te verzekeren, dat hij van partijpolitiek in de kerk afkeerig was. „Hij wilde met zijne theologie de gansche kerk dienen en niet de eene of andere partij op het kussen brengen. Ten sterkste ried hij zijnen leerlingen af, eene afzonderlijke kerkelijke partij te vormen, toen hij van hun plan daaromtrent hoorde; zijne school mocht zich slechts door hare wetenschappelijke methode kenmerken" (blz. 28). En Kuipers meent, dat juist deze omstandigheid er toe bijgedragen heeft, dat de regeering de universitaire leerstoelen grootendeels met Ritschlianen bezette. De modernen en de orthodoxen waren in haar oog partijdig, de Ritschlianen onpartijdig.

De vraag in hoever dit oordeel juist is, kan hier blijven rusten. Mij is het er nu slechts om te doen, naar voren te brengen, dat Ritschl metterdaad met zijne Theologie de kerk wilde dienen.

Trouwens dit blijkt reeds uit het enkele feit, dat hij het stelsel, hetwelk hij in zijn dogmatisch hoofdwerk wetenschappelijk

uiteenzette, ook in een populairen vorm heeft willen gieten. Zijn in 1875 voor het eerst verschenen boekje „Der Unterricht in der Christlichen Religion" toch bedoelde in een voor gym nasiasten, leerlingen van de H. B. S., aanstaande onderwijzers enz. bevattelijken en in beknopten vorm weer te geven het systeem van „Die Lehre von der Rechtfertigung und der Versöhnung". Door de genoemde categoriën van jongelieden is dit boekje dan ook wel gebruikt. Kuipers deelt mede, dat het eenige herdrukken beleefde, en dat hij zich van de tweede editie bij het schrijven van zijn proefschrift heeft bediend. Ik mag hieraan misschien toevoegen, dat ik de laatste, dat is de „sechste Auflage", die in 1903 uitkwam, bezit, en dat ik daaruit meen te mogen afleiden, dat na de derde editie geen wijzigingen meer zijn aangebracht. Aan zijn doel heeft dit boekje (het telt 76 bladzijden) echter niet beantwoord. Ritschl vond dit blijkens de „Vorrede zur zweiten Auflage" (de eenige welke in de 6 Auflage opgenomen is) verklaarbaar, maar hoopte toch nog op een kentering in de opinie over de geschiktheid. Deze wensch bleef onvervuld. Algemeen vond men het te zwaar voor jongelui. Zelfs eischte het te veel van de krachten van den docent, gelijk ook Kuipers zonder omwegen erkent. De leek, die de School van Ritschl wil leeren kennen, zal dan ook met meer vrucht raadplegen het werkje van Bornemann „Unterricht im Christentum" (waarop mijn aandacht door het artikel van professor Rade werd gevestigd) of de zoo druk besproken lezingen van Harnack over het „Wesen des Christentums"!

Dat Ritschl zich aan de Kerk verbonden gevoelde, de traditie der Kerk eerde en met zijne Theologie de Kerk wilde dienen, mag ook afgeleid uit de omstandigheid, dat hij in dogmaticis geene nieuwe terminologie invoerde, maar de taal der kerk sprak. Hij bande niet uit de termen, welke in de belijdenisschriften der kerk en in de oude Dogmatiek werden gebezigd, maar bleef zich daarvan bedienen, ofschoon hij in die termen een anderen inhoud inlegde. Het woord „erfzonde" plaatste hij op den index, maar overigens nam hij het spraakgebruik — Kuipers wijst terecht op deze termen: openbaring in Christus, het absoluut gezag van den bijbel, Gods wonderen, de Godheid van Christus, de praeexistentie van Christus, de ver-

heerlijking van Christus, de rechtvaardiging door het geloof verzoening, wedergeboorte, heilsverzekerdheid, uitverkiezing — der oude Luthersche Dogmatici over.

Nu kon het niet uitblijven, dat hij hierover hard gevallen werd. Zelfs laat het zich verstaan, dat men voor de beschuldiging van oneerlijkheid en opzettelijke misleiding niet is teruggedeinsd. Tot zijne verdediging heeft zijn zoon Otto er op gewezen, hoezeer zijn Vader brandde van de begeerte om de massa voor de kerk terug te winnen. En Kuipers houdt deze pleitrede: „Aan opzettelijke misleiding hebben wij m. i. bij hem niet te denken, zelfs niet, waar hij spreekt van „godheid van Christus". Met volle overtuiging heeft hij zich bij de taal van den bijbel en van de reformatie aangesloten, wat geheel verklaard kan worden uit de omgeving, waaruit hij is voortgekomen en waarin hij opgevoed is. Ritschl hechtte aan traditie. Het historische christendom was voor hem de maatstaf van alle geloof. Bovendien geven bijbelsche woorden en oud-dogmatische leerstukken, niet dikwerf juist weer het diepgevoelde geloofsleven van mannen, die nog steeds mogen gelden als de heroën op godsdienstig gebied? Kunnen wij ons dan niet voorstellen, dat het voor hem een plicht der piëteit is geweest zich zooveel mogelijk bij de traditioneele godsdienstige taal aan te sluiten? Het is geheel in Ritschl's geest, wat Kattenbusch schrijft: Die Sprache redet noch tausenderlei anderes zu unserem Gemüte, als was wir in der Theologie so oder so formulirt haben. Sie vereint, wie die Volkssprache. Sie neutralisiert für das Gemüt viele falsche Theologumena." 't Is trouwens ook niet te ontkennen, dat hij niet geschroomd heeft, de beteekenis, die hij aan de verschillende termen hecht, duidelijk te omschrijven (blz. 230)."

Of nu Ritschl goed gedaan heeft met alzoo te handelen, kan hier niet buiten bespreking blijven. Al neemt Kuipers het op voor de eerlijkheid van Ritschl, toch keurt hij dat bijhouden van het oude spraakgebruik af. Gelijk hij het ook laakt, dat ten onzent „de ethisch-orthodoxen en de rechtsmodernen" op dezelfde wijze als Ritschl te werk gaan. Kuipers citeert met instemming deze woorden van den hoogleeraar Bruining: „Het is voor wie als leiders en voorgangers werkzaam zijn, niet uit-

sluitend, zelfs mag men m. i. veilig zeggen, niet in de eerste plaats de vraag, wat de bij hen persoonlijk meest spontane en voor henzelven meest sprekende vorm van uitdrukking der godsdienstige waarheid is. Daarnaast, in zekeren zin zelfs daarboven nog, staat de vraag, of en in hoever deze vorm de meest geschikte is, om bij de hoorders en lezers ware voorstellingen en gezonde aandoeningen te wekken" (blz. 231).

Nu stem ik aan Kuipers gaarne toe, dat bij deze handelwijze het gevaar niet denkbeeldig is, om tot onwaarachtigheid te vervallen. Ook ga ik geheel mee met Bruining, dat aan de hoorders en lezers het begrijpen van de behandelde quaesties en van de meening van den spreker en den schrijver op deze manier moeilijker wordt gemaakt. Ja, ik ga uit overtuiging nog een stap verder, en meen, dat men zich onbewust vergrijpt aan de belijdenis der kerk, wanneer men niet maar hier en daar het accent anders legt dan zij, maar aan termen, die eeuwenlang zijn gebruikt, waaraan eene historie verbonden is, en die soms de vrucht zijn eenerzijds van diep vorschen in de geopende waarheid en anderzijds van harden en bangen strijd, een geheel nieuwen inhoud geeft. Piëteit voor zulke gewichtige stukken moest hiervan terughouden. En ook ethisch laat zich m. i. (al zijn de bedoelingen nog zoo goed) dit niet rechtvaardigen. Verba valent usu — gelde a fortiori op heilig terrein! Maar na dit onomwonden gezegd te hebben, moet ik er toch bijvoegen, dat Kuipers verzuimde mee te deelen, dat Valeton het gebruik der oude terminologie vooral hiermede verdedigde, dat het hem niet gegeven was eene betere daarvoor in de plaats te stellen, dat hij zich in deze formules, hoe gebrekkig ook, toch nog 't beste thuis gevoelde, dat zij nog op de meest bevredigende wijze weergaven de gedachten, die er achter lagen. Me dunkt, dit maakt de zaak wel eenigszins anders. Wie in gemoede zulk eene verklaring aflegt, mag in elk geval niet verdacht worden van bewuste misleiding van de eenvoudige hoorders en lezers. Niet een onedel motief doet hem dan de oude termen gebruiken maar het onvermogen, om voor eigen gevoelen de rechte formuleering te vinden.

Edoch, al noopt mijn rechtsgevoel mij tot deze erkentenis, toch neem ik daarom het zooeven gezegde geenszins terug. Ik

acht het ongeoorloofd zijn toevlucht te nemen tot termen, waarin de Christelijke kerk sinds eeuwen haar geloof beleed, wanneer men toch eigenlijk die belijdenis der kerk niet meer onderschrijven kan. Dan is het eisch naar andere woorden om te zien, ook al meent men zelf, dat die woorden nog gebrekkiger de eigene overtuiging weergeven dan de geloofsformules van de kerk van Christus. Zelfs is m. i. de mogelijkheid zeer groot, dat de vrees voor de onverstaanbaarheid en mindere geschiktheid der nieuwe formules [1]) beschaamd wordt. Ja zelfs, dat door de nieuw gekozen termen ook de eenvoudigen spoediger de bedoeling van den spreker en schrijver begrijpen.

———

Nog klemmender argumenten zijn bij te brengen voor de stelling, dat Ritschl in stede van vervreemding veeleer aansluiting tusschen kerk en Theologie wilde.

In het derde kwartaal der vorige eeuw — zoo heeft professor Rade onlangs terecht betoogd — was er in Duitschland plaats voor eene krachtige persoonlijkheid, voor een wilsmensch, die zoowel door zijne religieuze kloekheid als door wetenschappelijke discipline imponeerde. Aan vijf vereischten moest deze Theoloog, die de Theologie op nieuwe banen zou leiden, voldoen.

Allereerst moest hij de Godgeleerdheid bevrijden van Hegels speculatieve wijsbegeerte. Nadat deze speculatie twee generaties geboeid had, was men haar allengs moede geworden. Evenals de moderne natuurwetenschap met hare nauwgezette onderzoekingen de natuurphilosophie, welke hare sterkte niet zocht in het experiment maar in de bespiegeling, terugdrong, zoo kon ook op theologisch gebied eene soortgelijke reactie niet uitblijven. Men voelde behoefte aan terugkeer tot Kant,

———

[1]) Hiermede bedoel ik natuurlijk niet, dat naar mijne overtuiging de nieuw gekozen termen de waarheid Gods beter zullen formuleeren dan de oude. Integendeel. Als ik (om slechts dit ééne voorbeeld te noemen) naast elkander leg wat de Christelijke Kerk te Chalcaedon aangaande de twee naturen van Christus in eenigheid des Persoons beleed en de omschrijvingen, welke men hiervoor in den jongsten tijd ook van ethische zijde in de plaats tracht te stellen, dan werd ik slechts gesterkt in de opvatting, dat de waarheid in de oude formuleering heel wat beter tot haar recht komt dan in de nieuwe. Ik bedoelde boven dan ook alleen, dat op het standpunt van hen, die zich in de belijdenis der Kerk helaas niet meer kunnen vinden de nieuwe formules ziet ongeschikt zullen blijken.

tot de kritische theorie der kennis, tot de ethiek en tot de geschiedenis.

Vervolgens moest de stichter der nieuwe School verlossen van den wirwar der Vermittlungstheologie, terugleiden van de subjectiviteit naar de objectiviteit, van het vrome gevoel naar het eeuwig Evangelie. Daartoe bood de nieuwe wijze van beoefening der historie hare onschatbare diensten aan. Deze moest de man der toekomst dankbaar aanvaarden, mits hij tegelijkertijd de tyranny van de historische kritiek verbrak.

Voorts moest de reformator het Lutheranisme van de toenmalige „Neulutheraner" overschaduwen, of juister hij moest nog meer Luthersch zijn dan zij, die zich toen voor de echte volgelingen van Luther uitgaven. Tegenover deze groep, uit wier optreden het meeste karakter en de meeste energie sprak, moest hij de pretensie opheffen: Wij moeten ons niet van Luther afkeeren, integendeel nog meer dan gij tot hem teruggaan. Terug moeten we naar den geheelen Luther! Naar den waren, den anti-juridischen, den anti-piëtistischen Luther!

Daarna moest de komende man een Bijbel-Theoloog zijn, aangezien in den band aan de Heilige Schrift altoos weer de kracht der Protestantsche Theologie lag.

En in de vijfde en laatste plaats moest wie leider worden zou kerkelijk-praktisch zijn.

Me dunkt deze karakteristiek is helder en juist.

Aan verreweg het meeste van dit alles (natuurlijk beaam ik de opmerking aan het adres van de Neulutheraner niet geheel) bestond metterdaad behoefte. Nu ben ik het met professor Rade en met de aanhangers van Ritschl niet eens, dat Ritschl in al deze behoeften voortreffelijk heeft voorzien, dat hij aan al deze nooden van zijn tijd voldeed. Maar omdat Ritschl zich als zoodanig aandiende en velen meenden dit alles in hem te vinden, daarom laat zich zeer goed het snelle en hooge opbloeien zijner School verklaren.

En dan accentueer ik in dit verband nog eens het „kirchlich-praktisch sein". Want naar dit ideaal heeft Ritschl gestreefd. Tot de kenmerken van zijne School behoort omnium consensu „der kirchliche Zug".

In een volgend artikel hoop ik dit nader in het licht te stellen.

IS HET ETEN VAN VLEESCH, DEN AFGODEN GEOFFERD, GEOORLOOFD?

DOOR

Ds. L. P. KRIJGER te *Karoeni (Soemba).*

In de Decemberaflevering van het jaar 1914 van de „Macedoniër" plaatste Ds. D. K. Wielenga van Pajeti een artikel over „het eten van vleesch, den afgoden geofferd". De schrijver stelt zich ten doel de beantwoording der vraag, of het den zendeling, met name den missionair-predikanten op Soemba, geoorloofd is, vleesch den afgoden geofferd, aan te nemen en daarvan te eten. Twee gevallen, die zich in den loop der jaren hebben voorgedaan worden meegedeeld. Het eerste van wijlen Ds. Pos, die eens ter gelegenheid van een heidensche offerplechtigheid had deelgenomen aan een daarop volgenden maaltijd; en het andere van Ds. Colenbrander, die, niet aan zulk een maaltijd deelnemende, het hem aangeboden vleesch aan huis had ontvangen. Naar aanleiding van dit laatste geval waren indertijd door een zuster in Holland bezwaren geopperd.

Ds. Wielenga nu nader op deze kwestie ingaande, begint met de behandeling van 1 Corinthe 8, waarbij hij, naar wij meenen, volgens juiste exegese, als de bedoeling van den apostel wel goed weergeeft, dat deze, eenerzijds erkennende het beginsel der Christelijke vrijheid, anderzijds deze vrijheid hier beperkt acht door den eisch der zelfverloochening, die geboden wordt door de liefde jegens den naaste, in casu jegens den zwakkeren broeder. De sterkere, die er diep van doordrongen is, dat een afgod niets is en wiens conscientie hem daarom niet beschuldigt, wanneer hij eet van vleesch aan zoogenaamde afgoden geofferd, moet dit evenwel toch nalaten ter wille van den zwakkeren broeder. Deze, die, hoewel geloovende in den Eenigen God, in den afgod toch altijd nog iets ziet, schrikt er van terug, te eten van het vleesch, dat dien afgoden geofferd is. Zijn geweten, dat hem, dit doende, veroordeelt,

mag men niet kwetsen, nog minder mag hij door het voorbeeld van den sterkere verleid worden tot iets, dat hij zelf zonde acht.

Vervolgens overgaande tot een vergelijking van den toenmaligen toestand in de Kerk van Corinthe met de bestaande verhoudingen op Soemba, acht de schrijver de voorwaarde, waardoor te Corinthe de Christelijke vrijheid beperkt werd, op Soemba ten opzichte van den miss.-pred. niet aanwezig. Immers, de miss.-pred. is in het oog van den Soembanees een vreemdeling, die, ook al zou hij het willen, met geen mogelijkheid feitelijk deel kan nemen aan een animistische offerplechtigheid noch met de gestorven voorvaderen in gemeenschap kan treden. Vrees dus, dat er onder de jonge Christenen zwakke broeders in hun geweten konden gekwetst of geërgerd worden, wanneer zij den miss.-pred. zien eten van het offervleesch, bestaat er niet. Mocht er ook voor henzelf, bijaldien zij lid van de familie zijn, nog mogelijk gevaar verbonden zijn aan het deelnemen aan iets, dat met den vroegeren afgodendienst in verband staat, voor den miss.-pred. bestaat dat gevaar niet. Hij is een vreemdeling, die geheel buiten den invloedsfeer dier voorvaderlijke geesten staat.

Daarom kan zijn gedrag in dezen voor den Soembanees geen maatstaf wezen en kan er ook van ergernis geven in dezen van zijn kant geen sprake zijn.

De conclusie, waartoe de schrijver aan 't eind komt, is dan ook, dat, waar de beperkende voorwaarde, nl. het ergeren van zwakkere broeders op Soemba niet bestaat, het den miss.-pred. geoorloofd is, zij het ook met voorzichtigheid, gebruik te maken van zijn Christelijke vrijheid en bij voorkomende gelegenheden te eten van het vleesch van der heidenen offerande.

Wij hebben tegen dit artikel van Ds. W., vooral wat de conclusie aangaat, bezwaar en het zij ons vergund, daarvan te dezer plaatse rekenschap te geven.

Ook al aanvaarden we het betoog van Ds. W., dat de toestand op Soemba zoo geheel anders is dan toenmaals te Corinthe, op zichzelf als juist, dan nog achten wij de conclusie onhoudbaar, aangezien dat betoog uitgaat van de gedachte

neergelegd in 1 Cor. 8, welke slechts ten deele het oordeel van den apostel weergeeft. De gedachte nl. van het recht der Christelijke vrijheid ten opzichte van het eten van afgodenoffer, behoudens de door den apostel genoemde beperking. Dit ligt wel in 1 Cor. 8 uitgedrukt. Toch, meenen we, dat we reeds dadelijk in 't oog moeten houden, dat het niet de bedoeling van den apostel is, afgezien van deze beperking, dat recht der Christelijke vrijheid met nadruk te poneeren en voorop te stellen. Die dat deden waren sommigen in Corinthe. Het woord „vrij" of „vrijheid" komt zelfs in heel hoofdstuk 8 nog niet voor. Wel in hfdst. 9 en 10. Toch mogen we wel zeggen, dat Paulus reeds in 1 Cor. 8, het beginsel en het recht der Christelijke vrijheid erkent, gelijk hij ook volmondig toestemt, dat „een afgod niets is". Alleen hij stelt het niet, gelijk de sterkere broeders in Corinthe, op den voorgrond. Veeleer begint hij met de waarschuwing, dat de sterkeren, de „verstandigen" vooral niet te zeer op hunne kennis moeten vertrouwen (vs 1 en 2). Wij kunnen dus niet zeggen, dat Paulus het overigens wel met het standpunt der sterkeren te Corinthe eens is en dat hij alleen uit louter zelfverloochening, alleen ter wille van de zwakkere broeders, zichzelf inbindt en de anderen daartoe aanmaant.

Wanneer wij hoofdstuk 8 beschouwen in verband met het geheele Schriftgedeelte hfdst. 8—10 en vooral letten op hfdst. 10, waar de apostel de offeranden der heidenen in verband brengt met „duivelendienst", dan blijkt ook wel, dat Paulus hun standpunt niet deelt, dat hij het integendeel voor de sterkeren zelf een gevaarlijk standpunt acht en dat het hem er van meet af reeds om te doen is, hen van dit standpunt af te brengen. Hierin is echter voor den apostel een moeilijkheid gelegen. Want hun overtuiging aangaande den afgod deelt hij en die overtuiging te kwetsen moet vermeden worden; en toch moeten zij van het standpunt, dat zich op die overtuiging grondt, afgeleid worden. Met groote wijsheid volbrengt de apostel die taak. Dat hun standpunt ook zoo gevaarlijk is voor henzelf, zegt Paulus niet op eens. Hij laat dat nog wat rusten intusschen hen er op voorbereidend. Daarom doet hij voorloopig, in hfdst. 8, niet anders dan een beroep op hun naas-

tenliefde. Hij wint hen eerst voor het standpunt der zelfverloochening. Hij moedigt hen aan door zijn eigen voorbeeld in dezen (hfdst. 9); daarop maakt hij den overgang tot het wijzen op het gevaarlijke in hun standpunt voor henzelf met het voorbeeld van Israel in de woestijn, dat zoo hoog stond en zoozeer begenadigd was van den Heere en dat er toch toe kwam God te verzoeken en tot afgoderij verviel (hfdst. 10 : 1—10). En dan pas slaat de apostel, om met Godet te spreken, zijn grooten slag, waarom het hem van meet af te doen is geweest: „Zoo dan, die meent te staan, zie toe, dat hij niet valle"; „daarom mijne geliefden, vliedt van den afgodendienst". En voorts dringt hij er bij hen op aan, dat zij zich, niet alleen om huns broeders wil, maar om hen zelfs wil, onthouden zullen van alles, wat met den afgodendienst in verband staat; ook van het eten van afgodenoffer. Want afgoderij is in het wezen der zaak niets anders dan duivelendienst.

Tot nog toe meenden sommige Corinthiërs, omdat een afgod niets is, niet bestaat, en dus ook hetgeen den afgoden geofferd is, in niets onderscheiden is van de gewone spijze (wat de apostel ook nu nog volmondig erkent, vs 19), dat zij nu ook, sterk in die overtuiging, zonder schade, althans voor hen zelf, van dat offervleesch konden en mochten eten. Doch nu laat de apostel hen verder zien. Hij toont hun, dat er ook voor henzelf wel degelijk gevaar dreigt, als hij hun laat zien, hoe achter die niet bestaande afgoden, de wel wezenlijk bestaande duivelen zich verschuilen. De apostel brengt den afgodendienst en alles, wat er mee samenhangt, in onmiddellijk verband met het werk van satan en zijn booze engelen: „hetgeen de heidenen offeren, offeren zij den duivelen en niet Gode" (vs 20). Elke heidensche offermaaltijd is in het wezen der zaak een tafel ter eere van satan aangericht en wie er aan deelneemt, plaatst zich, ook zonder het te willen of te weten, onder den invloed der duivelen. „En ik wil niet, dat gij met de duivelen gemeenschap hebt" (vs 20 en 21).

Twee citaten, die het oordeel van den apostel duidelijk weergeven, mogen dit bevestigen.

Th. Zahn (Einleitung I, 1906, blz. 197) zegt: „der falschen Si-„cherheit, mit welcher viele Korinther auf so schlüpfrigem

„Boden sich bewegten (10 ; 12, 22), tritt die Uberzeugung des „Apostels entgegen, dass unbeschadet der Nichtexistenz eines „Zeus oder Apollo, einer Aphrodite oder Isis, im Kultus dieser „angeblichen Götter finstere Geister ihr Wesen treiben, unter „deren Wirkung zu stehen kommt, wer auch nur so mittelbar, „wie es in Kor. vorkam, am heidnischen Kultus sich betei-„ligt" (10 : 15—21).

En Godet (kommentaar op 1 Corinthe, vertaling v. Dr. G. Keizer, bldz. 463): „De volgende passage (nl. 10 : 16—21), „rust op deze beginselen: dat een godsdienstige handeling, „welke ook, ons in gemeenschap brengt met de geestelijke „wereld, dat die wereld een macht uitoefent en dat de aard „van den invloed, die aldus wordt uitgeoefend telkenmale af-„hangt van het karakter van het onzichtbare wezen, Wien deze „dienst geldt. Zoo brengt het Heilig Avondmaal den geloo-„vige onder de werking van den Christus (vs 16 en 17); het „offer onder de Joden brengt den Israeliet in aanraking met „het altaar van Jehovah (vs 18); en de offermaaltijd der heide-„nen brengt den mensch onder den invloed van de demonen, „wier sluwheid de afgoderij heeft doen geboren worden."

Als dit nu inderdaad de bedoeling van den apostel is, dan staat het ook vast, dat Gods Woord het gebruik der Christelijke vrijheid ten opzichte van het eten van afgodenoffer, behalve door den eisch der zelfverloochening, ook nog beperkt door den eisch der voorzichtigheid. En deze tweede beperking is van veel verdere strekking dan de eerste, want zij geldt den sterken broeder, ter wille van hemzelf en derhalve sluit zij niemand uit, want niemand kan zoo sterk staan, dat hij boven alle verzoeking verheven is. Liet 1 Cor. 8, bijaldien de beperkende voorwaarde verviel, nog de mogelijkheid open, dat het gebruik maken van de Christelijke vrijheid om vleesch van afgodenoffer te eten in enkele gevallen ware toe te laten, deze tweede beperking laat geen uitzondering toe, want voor ieder geldt het: „die meent te staan, zie toe, dat hij niet valle"

Wij zijn dan ook van oordeel, dat Paulus in 1 Cor. 8 nog slechts ten deele zijn oordeel over de kwestie uitspreekt en dat de conclusie van Ds. W. na de behandeling en toepassing van 1 Cor. 8 dus te vlug genomen is. Het volle oordeel van

den apostel krijgen we pas in 1 Cor. 10 en na 1 Cor. 10 moet de conclusie luiden: Gods Woord staat het eten van vleesch den afgoden geofferd aan niemand toe. Dus ook niet aan een van Zijn dienaren in een heidensch land. Want al mag hij, die uit een sedert eeuwen gekerstende omgeving, door persoonlijk geloof en Goddelijke roeping bewogen, zich opgemaakt heeft om den satan op zijn eigen terrein te bestrijden, wel tot de allersterksten gerekend worden, zoo zelfs dat het gevaar, dat voor hem persoonlijk dreigt ons (toch altijd verduisterd!) verstand bijna niet meer toespreekt, juist als de allersterkste, die 't best de lagen van satan kent, is hij 't eerst geroepen zich aan Gods Woord te onderwerpen en anderen door zijn voorbeeld te sterken. Zooals de apostel dat ook doet en zichzelf niet uitzondert, als hij de behandeling van deze geheele kwestie besluit: weest mijne navolgers, gelijk ook ik van Christus (11 : 1).

In verband met dit laatste mag het onze verwondering opwekken, dat Ds. W. de vraag, waarover het gaat, eigenlijk alleen beantwoordt, voor zoover deze den miss.-pred. betreft en niet eerst en vooral met betrekking tot den Inlandschen christen. De schrijver beschouwt wel, hoe de christeninlander tegenover het offer staat, maar alleen om daardoor de vraag voor den miss.-pred. te beslissen, doch spreekt geen beslissend oordeel uit, of en inhoever het den jongen Christenen geoorloofd is deel te nemen aan een offermaaltijd. Uit het oogpunt van „practisch belang" (inderdaad geldt het hier niet alleen een exegetische kwestie, maar ook een vraag van groote practische waarde) had dit o. i. voorop moeten gaan. Het schijnt ons toe, dat de houding van den miss.-pred., hoe ook de principieele beslissing ten zijnen opzichte moge uitvallen, ook mede bepaald moet worden door de vraag, hoe deze kwestie beslist moet worden ten opzichte van den Christeninlander.

Nu zijn er voor de beide categoriën van Inlandsche Christenen op ons Zendingsterrein in het artikel wel aanduidingen, hoe de beantwoording der vraag zou luiden. Wat betreft de Christenen van elders gekomen, geeft het standpunt van den schrijver in verband ook, met wat hij van dezen zegt, recht tot de veronderstelling, dat zij door hem op één lijn gesteld wor-

den met den miss.-pred.; ook zij behooren niet tot het Soembaneesche stamverband en volgens denzelfden gedachtengang kunnen zij dus ook vrijelijk eten van der Soembaneezen afgodenoffer.

Anders staat het blijkens het slot van het artikel, ook volgens Ds. W., met de Christenen uit het volk gewonnen (die er, een enkele uitgezonderd, thans nog niet zijn). Voor hen, leden van den stam, „zal het van het hoogste belang zijn, zich van „deze dingen te onthouden, om niet den schijn te geven, dat „zij door hun tegenwoordigheid gemeenschap oefenen", zoo zegt hij. Nu mogen wij uit een enkele aanduiding niet te veel afleiden, maar ook met des schrijvers eigen standpunt lijkt het ons niet in overeenstemming als hij daarop nog volgen laat: „maar deze zaak zal aan hun eigen oordeel en conscientie moeten worden overgelaten. Zelfstandig zullen ze moeten oordeelen, wat ze doen en wat ze laten moeten." Daar het nu niet anders te verwachten is, of onder deze uit het eigen volk gewonnen Christenen zullen straks naast de sterkere ook zwakkere broeders en zusters gevonden worden, die „met een geweten des afgods tot nog toe" geërgerd zouden kunnen worden, wanneer zij andere Christenen van den eigen stam van afgodenoffer zouden zien eten, had, dunkt ons, hier althans zijn conclusie meer stellig en beslist moeten wezen: voor deze categorie van Christenen is 1 Cor. 8 ten volle van toepassing; voor hèn zou het eten van de offerande zonde tegen de broeders en zonde tegen Christus zijn (8 vs. 12). Maar als het ook naar Ds. W.'s gevoelen, voor de Soembaneesche Christenen dan toch anders staat; en gesteld nu, des neen, dat het daarentegen den miss.-pred. op den door den schrijver aangevoerden grond vrij stond van het afgodenoffer te eten, zouden we dan wellicht in een toekomstige Soembaneesche Christelijke gemeente dezen toestand moeten beleven, dat de miss.-pred. zijn Christenen afmaande van deel te nemen aan een heidensch offermaal, terwijl hijzelf eventueel met Christenen van anderen stam een uitnoodiging tot zulk een maaltijd aannam? We zouden dit geval, dat haast ironie lijkt, niet stellen, ware Ds. W. in zijn artikel niet verder gegaan dan: uit 1 Cor. 8 blijkt nog niet dat het den miss.-pred. niet geoorloofd zou zijn te eten van

het geofferde vleesch; en ware het niet dat hij in de praktijk het zelfs afkeurt, als de miss.-pred. van deze vrijheid geen ge. bruik zou maken. De verwachting is zeker niet uitgesloten, dat de schrijver in een geval als bovengenoemd voor zijn eigen consequentie terug zou schrikken, maar dan mag ook de vraag gesteld worden: zou het dan, ook op het standpunt van den schrijver, niet beter geweest zijn, als hij nu reeds zijn houding had laten bepalen, door wat in de toekomst eisch van praktijk zal zijn?

Evenwel, naar wij hopen te hebben aangetoond, beslist 1 Cor. 10 de zaak voor eens en voor al èn voor de Christenen uit het volk gewonnen èn voor de Inlandsche Christenen van elders gekomen èn voor den miss.-pred. Vooral met betrekking tot de inlandsche Christenen, die van elders op Soemba gekomen zijn, is de kwestie thans zeer actueel. Wij hebben met name het oog op onze goeroe's.

Bij de snelle uitbreiding, die sedert verleden jaar onze volksscholen genomen hebben, welke niet aanstonds van eigen opgeleid personeel konden voorzien worden, kwamen Christenen van naburige eilanden, vooral Rottineezen en Amboneezen naar Soemba, om als goeroe hier werkzaam te zijn. De meesten van hen komen op een afgelegen post in de binnenlanden. Nu was het schrijver dezes reeds bij het begin van zijne vestiging in West-Soemba gebleken, dat onder de goeroe's, althans voor zoover zijn arbeidsveld betrof, de gewoonte bestond om, wanneer de Radja van het landschap een offerfeest gaf, daarbij als gasten tegenwoordig te zijn. Wij voor ons hebben er nooit aan getwijfeld, dat het onze plicht was tegen een dergelijke gewoonte ons te verzetten en bij meer dan een gelegenheid, als de onderwijzers eens allen bij elkaar waren hebben wij hun, met beroep op 1 Cor. 10, gewezen op het ongeoorloofde en schadelijke van deze gewoonte, zoo voor henzelf, als voor het werk, waarvoor zij hier gekomen waren. Want wat is de zaak? Een goeroe, vooral op een afgelegen post, wordt al spoedig in 't oog der bevolking een persoon van gewicht. Het gevolg is, dat de radja en de voornaamsten van het landschap zijn vriendschap zoeken, wat wij natuurlijk gaarne zien. Maar eenmaal op die wijze in nauwere aanraking met de bevolking ge-

komen, is het voor hem niet altijd gemakkelijk zijn zelfstandigheid te bewaren en is hij in gevaar, vooral bij zijn gewoonlijk zeer gebrekkige Schriftkennis, van met den stroom der heidensche gedachtenwereld te worden meegevoerd, in plaats van zich als Christen daartegenover te handhaven en daartegen te getuigen.

En nu zijn het juist die gedurig terugkeerende offerfeesten, waartoe zij dan worden uitgenoodigd, waarin naar ons oordeel het grootste gevaar voor onze onderwijzers schuilt. Zij komen daar niet slechts uit beleefdheid en belangstelling, maar om te eten en deelen in de algemeene vreugde vanzelf mee. Geloove wie kan, dat er onder zulke omstandigheden nog plaats is voor een eenigszins beteekenend getuigenis tegen de afgodische gebruiken. Veeleer is te vreezen dat zij zelf op zulk een feest, met den heidenen een heiden worden. Daarom moet het oog dier Christenen geopend worden voor de geesten van satan, die bij al zulke feesten de leiding hebben in dienst en ter eere van hun overste. En de miss.-pred. is allereerst geroepen om deze jonge Christenen, die niet uit onverschilligheid, noch met een beroep op hun kennis (1 Cor. 8 vs. 1) maar uit onkunde zoo handelen, door zijn voorbeeld te sterken.

Hoezeer het standpunt, dat de miss.-pred. tegenover deze kwestie inneemt van invloed is ook op de methode van den zendingsarbeid, moge blijken uit enkele voorbeelden, die Ds. W. ter illustratie in zijn artikel ten beste geeft. Bij de eene gelegenheid wordt een miss.-pred. door een voornaam hoofd uitgenoodigd, met de uitgesproken bedoeling om den pendêta nu eens als gast bij zich te hebben. Zelfs in zoo'n geval, waar de deelnemers aan het feest zich om den miss.-pred. heen scharen, kan een pendêta, volgens de meening van Ds. W., den menschen hun afgodische gewoonte van het slachten van beesten voor den merapoe, laten volgen. „Hij kan hun dit niet „verbieden; mits hij nu van zijn kant „hem maar duidelijk te „kennen geeft" dat [hij] niet meegaat met zijn wijze van be-„schouwen, dat [hij] niet instemt met zijn wijze van eeredienst „en dat geheel overlaat aan hem, voor rekening laat van zijne „verantwoordelijkheid en dat [hij] naar [zijne] gewoonte het „daarmee niet eens is." Onder die voorwaarden kan zulk een

miss.-pred. dan met den Soembanees aanzitten aan den maaltijd der geslachte beesten.

Bij een andere gelegenheid wordt er een gewoon offerfeest ingericht, om de geesten der voorvaderen gunstig te stemmen en hun zegen te verkrijgen. Ook hier kan, volgens den schrijver, een miss.-pred. zonder bezwaar mee eten van het geofferde vleesch. Alleen maakt hij van de gelegenheid gebruik om te kennen te geven, dat hij van zijn kant geen beesten noch offers noodig acht of noodig heeft om tot God te naderen en Zijn zegen te erlangen. God bezit al het vee op de geheele aarde. Om Zijn wil te kennen is geen dier noodig; en dus zal hij straks in zijn huis gekomen, daar op zijne wijze van God vragen, wat zij thans van hun afgoden begeeren.

Met deze voorbeelden voor oogen, kunnen wij ons niet onttrekken aan den indruk, dat op die wijze gevaar dreigt van een zeker dualisme in het optreden van den miss.-pred., dat te kort doet aan de roeping, welke hij jegens de heidenen te vervullen heeft. 't Kon zijn, dat het aan ons lag. Maar mogen wij vragen: zou een miss.-pred. niet beter doen, met in een geval als 't laatste niet slechts zijn beschouwing en gewoonte naast of zelfs tegenover die van de heidenen te stellen, maar ook en veelmeer daarbij op den voorgrond te plaatsen de *onvereenigbaarheid* van beide; vriendelijk (waarom juist „ruw"?) doch beslist tegen hun gewoonte *op te komen* en tegelijk met woord en daad zijn godsdienst *in de plaats van* hun afgodendienst aan te bevelen, met het woord, door het voorbeeld van een Christelijk gebed in hun aller tegenwoordigheid, en met de daad, door vriendelijk (waarom juist „op bruske wijze"?) doch beslist te weigeren van hun offerande te eten? In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat wij opzettelijk tot hier toe de vraag hebben laten rusten, of het den miss.-pred. ook geoorloofd is bij zulk een offerfeest *tegenwoordig te zijn?* Het zal wel voldoende zijn, als wij thans die vraag aldus beantwoorden: niet tegelijk als gast en als miss.-pred. doch wel alleen in zijn qualiteit van „dienaar des Woords", en dan desnoods vergezeld van den goeroe.

En wat een geval als het eerstgenoemde aangaat, zou een miss.-pred., nu eens als gast bij een radja op bezoek zijnde en

uitgenoodigd om mede te eten van een dier, dat met het oog op zijn komst zal worden geslacht, niet beter doen met vriendelijk doch beslist er op te staan, dat dat beest nu ook volgens zijn adat op gewone wijze werd geslacht en gegeten, zonder dat dus bv. de lever werd onderzocht; en als dan de miss.-pred., die thans immers het middelpunt is, de leiding nam en op Christelijke wijze met de aanwezigen bad en dankte? Wij hebben het bij ondervinding, dat dit goedgevonden wordt en dus kàn. Wel zijn we het met Ds. W. eens, dat dit dan tegen de adat der heidenen ingaat, die voor zichzelf nooit slachten, zonder ook de teekenen waar te nemen, maar dit is dan een uitzondering, die op dien regel zeer wel mogelijk is. Op dezelfde wijze is het ook voor den miss.-pred. niet onmogelijk op zijn reizen bij Soembaneezen te logeeren en met hen te eten.

Men geeft zelfs gaarne in zoo'n geval de leiding van den maaltijd aan hem over. Wij zelf volgen deze gewoonte steeds en met groot genot. En onze stellige overtuiging is, dat men met zulk een beslist optreden, mits vriendelijk en nooit „brusk" geen „verwijdering" en „vervreemding", integendeel vertrouwen en toenadering bereikt. Want zulk een optreden stelt ons in de gelegenheid, meer nog dan onze „sympathie" den heiden onze *deernis* te toonen in zijn geestelijken nood. En al mocht het nu eens wat botsen, wij zouden dit veeleer mogen beschouwen als een verblijdend teeken, dat de conscientie „het geweten des afgods" geraakt was, dan dat we bevreesd zouden moeten zijn, dat we nu „de deur reeds voor ons gesloten' hadden.

Nog op één ondergeschlkt punt wilden we wijzen. De schrijver, al ontleent hij daaraan nu niet dadelijk een argument voor zijn stelling, vestigt toch de aandacht op het feit, dat vele dieren niet geslacht worden, om als eigenlijke offerande dus als „gave" voor de afgoden te dienen, maar om uit hun lever of ingewand de meening der „goden" te leeren kennen. Het vleesch is dan gewoon vleesch, waar ook voor den Soembanees niets bijzonder heiligs aan is. Daartegen zouden we willen opmerken, dat voor ons het vleesch altijd gewoon vleesch blijft, ook al wordt het geofferd. Maar op de *handeling* komt het

aan en waar we hier te doen hebben met een handeling die ligt op 't gebied der mantiek, moeten we in 't oog houden, dat wij bij alle mantiek (tegen 't derde gebod) te doen hebben met creatuurvergoding en dus ook met een vorm van afgoderij (tegen 't eerste gebod).

Voor de zaak, waarom het gaat, staan beide gevallen gelijk. In beide wordt uiting gegeven aan het valsche geloof in en vertrouwen op den afgod. Wat nu de eigenlijke offerfeesten betreft, om dit eindelijk nog te noemen, het lijdt geen twijfel, dat we daarbij te doen hebben met offermaaltijden in den vollen zin, waarbij gegeten wordt van het vleesch dat den afgoden is toegewijd. Het is niet zoo, zooals een goeroe ons ter verdediging eens tegenwierp, dat een klein gedeelte aan de afgoden wordt geofferd en dat het overige alleen bestemd is om gegeten te worden. Het gaat hier toch naar den regel pars pro toto. Alle slachtdieren zijn bestemd voor de geesten der afgestorvenen, of voor Merapoe. Dit is duidelijk uit het feit, althans in West-Soemba is 't zoo, dat zulk een feest in zijn geheel wordt aangeduid met de staande uitdrukking: „het eten geven aan den Merapoe". Den dag te voren wordt dan ook plechtig door den „bidder" aan de „dooden" opgesomd, hoeveel beesten en welke en van wien zij „morgen" zullen ontvangen.

Het artikel van Ds. W. heeft ons verrast. Immers de schrijver, van onzen strijd met de goeroe's inzake het eten van afgodenoffer niet onkundig, had wel kunnen vermoeden, dat hij niet de meening van alle dienaren op ons eiland zou vertolken. Daarom ware het ons liever geweest, als deze zaak eerst onderling besproken ware op onze „Vergadering" en niet aanstonds in publieke behandeling ware genomen. Nu 't echter zoover kwam, mocht ook dit rekenschap geven van verschil van gevoelen o. i. niet achterwege blijven.

Moge dan nu echter door wrijving der gedachten des te eerder en duidelijker zich aan ons vertoonen de eenige rechte weg, dien wij te samen in onzen arbeid te volgen hebben:

Christus *is* Koning op Soemba. Wij *gelooven* dat, doch wij *zien* het nog niet. Wat we tot nu toe slechts zien, en daarom ook steeds voor oogen moeten hebben, is het werk der duis-

ternis in een land en onder een volk, waar satan, onze groote vijand, zich nog onbeperkt meester van het terrein beschouwt en wien dit gebied nog voet voor voet betwist moet worden.

En alleen als wij dien vijand kennen en in *al* zijn schuilhoeken opzoeken en bestrijden, mogen we verwachten, dat wij het ook eenmaal op hem voor onzen Koning veroveren zullen.

---

1 KORINTHE 15 : 33

DOOR

DR. F. W. GROSHEIDE.

Wat ik over 1 Kor. 15 : 33 zeggen ga, is niets nieuws. Het is mij op dit oogenblik alleen om twee dingen te doen. In de eerste plaats om aan te toonen, op hoe onvasten grond de beweringen rusten, die gewoonlijk bij dit vers ten beste worden gegeven en in de tweede plaats daarbij te doen zien, op welke eigenaardige wijze soms berichten van boek tot boek zwerven.

In den „*Stuttgarter Receptus*" schreef *Nestle* bij 1 Kor. 15 : 33 kort en krachtig aan den rand: Menander Thais, en dat moet leeren, dat Paulus hier een spreuk aanhaalt uit het blijspel *Thais* van den comediedichter *Menander* (342—290). Slaat men nu een der nieuwere kommentaren op (bv. *Lietzmann* of *Bachmann*), dan wordt evenzeer meegedeeld, dat we hier een vers hebben uit de *Thais* van *Menander* en voorts wordt vaak verwezen naar de *Fragmenta Comicorum Graecorum* van *Meineke*. Hier komen reeds de bezwaren. Allereerst vraagt men, waarom wordt nooit verwezen naar de nieuwere uitgave van *Th. Kock, Comicorum Atticorum fragmenta,* waar men dl. III, bl. 61 het fragment en wat er van te zeggen is, vindt vermeld. Vermoedelijk heeft de een den titel *Meineke* van den ander overgenomen en misschien — zelf *Meineke* nooit gezien. Want wat is het geval? Van *Meineke* bestaan meerdere nog al verschillende uitgaven. In eene (Didot, 1855) wordt heel het fragment niet vermeld. Op bl. 630, waar de „*reliquiae Menandri*" zouden worden meegedeeld, wordt voor deze fragmenten verwezen naar de Didot-uitgave van *Aristophanes.* Daarin vindt men achterin *Menandri et Philemonis fragmenta,* doch uitgegeven niet door *Meineke,* maar door *Dübner.* Bl. 21 vermeldt ons fragment en ook hier wordt er een en ander over meegedeeld. Eenige meerdere nauwkeurigheid was dus wel vereischt! Vooral, omdat ook nog had kunnen opgemerkt, dat ook *Nauck*

in zijn *Euripides* uitgave de kwestie ter sprake brengt. Hoe dat komt, zal nader blijken.

En nu de kommentaren, die wel iets nader op de zaak ingaan. Ook hier vindt men allerlei eigenaardigs. *Alford* schrijft: „These words (according to the reading χρηστά, which has, „however, hardly any support) form an Iambic trimeter, and „occur in this form in a fragment of the Thais of Menander; „but Clem. Alex. Strom. I. 14 (59), p. 350 P., says, *πρὸς γοῦν* „*Κορινθίους .... ἰαμβείῳ συγκέχρηται τραγικῷ* — but this may „be a mere inaccuracy. Socrates, Hist. Eccl. III, 16, quotes it „as a sufficient proof that Paul was conversant with the trage- „dies of Euripides. „„Perhaps," says Dr. Burton, „Menander „took it from Euripides."" Wat *Alford* over *Clemens Alexandrinus* — die trouwens het vers op meer dan een plaats vermeldt, doch zonder te zeggen, van wien het afkomstig is, — en *Socrates* zegt, is waar. De oplossing door *Burton* gegeven wordt door meerderen voorgestaan en verklaart, dat het vers ook in een *Euripides* uitgave is te vinden. Doch hetgeen van *Menander* wordt meegedeeld, vraagt om nader bewijs.

G. F. Heinrici, Das erste Sendschreiben des Apostels Paulus an die Korinthier, 1880 (dus *niet* de uitgave in de serie van *Meyer*), S. 521, noot 2: „Das incorrecte Citat erklärt sich daraus, dass Paulus die Worte schwerlich aus der Lectüre der „Thais des hellenischen Sittenmalers entlehnt hat (Schol. bei „Mill: *Μενάνδρου τοῦ κωμῳδιογράφου γνώμη ἐν Θαίδι*; der Satz „dürfte vielmehr ein geflügeltes Wort geworden sein, das er „ohne Anstand aufnimmt". Volgt het reeds gegeven bericht over *Clem. A.* en *Socrates*. *Heinrici* verwijst ons dus naar *Mill*. Bij *Mill* (2e dr. 1710, bl. 396) lezen we: „Ad vocem „*Φθείρουσιν* in marg. Steph. *ια* haec nota ponitur: *Μενάνδρου* „*τοῦ Κωμικοῦ γνώμη ἐν Θαδίᾳ*. lege *Θαΐδι*, cujus Comoediae „mentio apud *Athenaeum*, l. 13, c. 3. *Μενάνδρου τοῦ κωμῳδιογράφου* „*γνώμη* Laud. 2.

Hieruit blijkt allereerst de onnauwkeurigheid van *Heinrici*. Hij laat *Mill* veelmeer zeggen, dan hij zegt. *Mill* vermeldt 3 dingen: 1) een scholion uit een codex van *Robert Stephanus*, dat nog het meest gelijkt, op wat *Heinrici* meedeelde, maar er niet mee overeenstemt; 2) een bericht uit *Athenaeus*. Athenaeus

heeft het echter heel niet over onze plaats. Hij zegt, dat onder al de blijspelen van *Menander* slechts twee hun titel aan den naam eener hetaire hebben ontleend en dat de *Thais* een van die twee is. Naar *Ath.* werd dan ook door *Mill* alleen verwezen om een fout in het scholion uit *Stephanus*' handschrift te verbeteren; 3) een scholion uit den Laudianus 2 (tegenwoordig 38 of δ 364), dat evenwel ook niet zegt, uit welk blijspel de spreuk is genomen.[1])

We moeten nu trachten het scholion, dat *Mill* aan *Stephanus* ontleende, nader te onderzoeken. Voor dergelijke dingen moet men inzien de zg. Editio Regia, de 3e editie van *Robert Stephanus*, een folio prachtuitgave. Daar vindt men inderdaad bij 1 Kor. 15 — een versindeeling komt in deze uitgave nog niet voor — het door *Mill* vermelde scholion. Ook *Beza*, die trouwens met de beide *Stephani* in nauw verband stond, heeft het bericht overgenomen. Bij hem leest men (ed. 1642, bl. 950): „Φθείρουσιν. Iambicus est senarius ex Menandri co-„moedia nomine Thadia, ut annotatum inveni in uno vetusto „codice, ubi tamen pro Θαδίᾳ legendum puto Θαίδι, cujus „nominis comoediam Menandri citat Athenaeus". *Beza* heeft dus denzelfden codex onder de oogen gehad als *R. Stephanus*. Maar *Beza* heeft òf zelfstandig naar Athenaeus den titel verbeterd, òf is tot zijn verbetering gekomen door de reeds genoemde uitgave van *H. Stephanus*, die na vermeld te hebben, dat hij het bedoelde scholion vond „in uno ex vetustis exemplaribus N. T." voortgaat: „ubi tamen merito quis suspicetur „scrib. potius Θαίδι; ac certe (ut verum fatear) propemodum „oculos fugiebant postremae hujus vocis literae" (bij *Dübner*, a. w.). *Mill* heeft de verbetering vermoedelijk ook aan *Beza* ontleend, doch de plaats bij *Athenaeus* opgezocht.

Zoo komt alles neer op de vraag, welke codex werd door *R. Stephanus* aangeduid door ιε. *Stephanus* gebruikte voor zijn uitgave 14 getuigen nl. de Complutensis en 13 handschrif-

---

[1]) Na deze mededeeling blijkt ook *Winer* niet geheel duidelijk te zijn, als hij schrijft (*Gramm. des nt. Sprachid.*, 5e dr., bl. 70 vlg.): „aus dem Komiker Menander und zwar nach *H.* (niet *R.*). „*Stephanus* aus dessen Thais (s. Menandri fragm. ed Meineke p. 75)." Hier moeten we denken aan de oude uitgave der *Comici* van de hand van *H. Stephanus*, waarnaar we ook *Drusius* zullen zien verwijzen.

ten. Van deze codices zijn er twee niet bekend en één van die twee is juist ια' (vgl. *Von Soden*, I, bl. 81). Toch kunnen we iets vermoeden. Voor zoover we weten, heeft *Stephanus* slechts een majuskel gebezigd nl. D. Vermoedelijk zal ook de door ons bedoelde codex wel een minuskel zijn geweest; of men moest op grond van *Beza's* vetusto aan een unciaal willen denken. Dat de versregel aan *Menander* is ontleend, blijkt uit het scholion van den Laudianus, dat de *Thais* van *Menander* de bron is, volgt alleen uit een naar *Athenaeus* verbeterde mededeeling uit een onbekenden codex. Voor *Menander* moge dus een en ander pleiten, de gronden om aan de *Thais* te denken zijn zeker zeer gering.

Nu hebben we echter in een andere reeks kommentaren een andere serie mededeelingen, ook hier heeft blijkbaar weer de een aan den voorganger ontleend. *Olshausen* beweert: „Die Citation „ist nach Hieronymus aus Menanders Thais". Dat is onjuist, zooals blijken zal. En datzelfde moet gezegd van *De Wettes* opmerking: „Mittelbar als Sprichwort oder onmittelbar aus der Thais „des Menander geschöpft, wie *Tert. Hieron.* u. A. bemerken S. „*Menandr.* fragm. ed. *Meinecke* p. 75." Deze berichten wijzen ons naar de patres, maar de eigenaardige wijze van aanhalen zonder vindplaats, doet vermoeden, dat de plaats niet bij de kerkvaders is nageslagen. Dat vermoeden wordt ongeveer zekerheid, als men weet, dat noch *Tertullianus*, noch *Hieronymus* beweren, wat *Olshausen* of *De Wette* hen laten beweren. De woorden „S. Menandr. fragm. ed Meinecke p. 75", waarin de naam *Meineke* verkeerd wordt gespeld, zijn wellicht later toegevoegd. De 1e uitgave van *De Wette's* 1 Kor. verscheen 1840, de door ons geciteerde uitgave van *Meineke* 1855, een andere 1839 vlg. zoodat een dergelijke latere toevoeging zou kunnen worden aangenomen. Niet *Meineke*, maar een ander zal de bron van *Olshausen* en *De Wette* zijn geweest.

Vrij zeker was het *Grotius*. Want bij hem vinden we een en ander terug. Hij schrijft „Est versus ex Thaide Menandri, „ut Hieronymus nos docet, ita scriptus ab ipso Menandri, „*Φθείρουσιν ἤθη χρησθ' ὁμιλίαι κακαί.* Est enim Trimeter ex „Spondaeis et Iambis: sed Spondaeis in sua sede. Tertullianus „Trimetro liberiore, qualem Comoediae Latinae usurpant, sic

„transtulit: *Bonos corrumpunt mores congressus mali.*" Verder vermeldt *Grotius* enkele andere gelijksoortige spreuken.

Heeft *Grotius* dit zoo bij *Hieronymus* en *Tertullianus* gelezen? Vermoedelijk niet, want althans bij *Hieronymus* is het hem toegeschreven bericht niet te vinden. Hij zegt niet, wat *Grotius* hem laat zeggen. Vermoedelijk heeft *Grotius* zijn bericht op niet zeer oordeelkundige wijze samengesteld uit 2 andere, één van *Erasmus* en één van *Drusius*. Want *Erasmus* schrijft: „Senarius est Menandri, quemadmodum indicat D. „Hieronymus, et constat suis pedibus, si servetur apostrophus, „*Φθείρουσιν ἤθη χρῆσθ' ὁμιλίαι κακαί.*" De θ, die ook later door *Lachmann* werd aanvaard, is dus niet van *Hieronymus*, doch van den humanist *Erasmus*. En *Drusius* deelt ons mede: „*Versus jambicus de Menandri comoedia,* Hieron. in epist. ad Titum c. 1.: idem in Gal. 4. *Sumptus est hic versus ex Thaide Menandri, cujus comoediae mentio apud Athenaeum lib.* 3. Hen. Steph. in Sententiis Comicis. Dit was blijkbaar *Grotius*' andere bron, maar *Drusius* is weer nauwkeuriger, want hij laat niet, als *Grotius* er van maakte, *Hieronymus* van de *Thais* spreken. Als we zagen, gaat het bericht van *H. Stephanus* op *R. Stephanns*' codex *ια'* terug.

Hebben we nu bij *Erasmus* en *Drusius* de eerste berichten? Niet onwaarschijnlijk. Ik heb althans geen andere mededeelingen kunnen vinden. Uit den Hervormingstijd kan nog vermeld, dat *Aretius* naar *Erasmus* verwijst. *Hammond-Clericus* zeggen, dat door sommigen dit vers aan *Aratus* wordt toegeschreven, iets waarvoor ik geen verdere gronden heb kunnen vinden. *Thomas van Aquino* zegt: „Hieron. dicit, quod hoc „est sumptum ex dictis gentilium, et est versus cujusdam Me„nandri". De berichten van *Erasmus* en *Drusius* kunnen hier niet aan zijn ontleend.

Zoo komen we dan eindelijk tot *Hieronymus*. *Hieronymus* vermeldt onze plaats meer dan eens. Epist 8 ad Demetriadem noemt hij het vers een „secularis versus" in iambrisch metrum. In een anderen brief (84, magno oratori Romano), zegt hij, dat ons vers van *Menander* is. Ad. Gal. IV, 24 teekent hij aan: Necnon et illud corrumpunt bonos mores, confabulationes pessimae: trimeter iambicus de comoedia sumptus est Menandri."

Een soortgelijke mededeeling doet *Hieronymus* bij Tit. 1 : 12.

Zoo kunnen we onze slotsom maken.

I. Op grond van de berichten bij *Hieronymus* mag worden aangenomen, dat we hier met een vers van *Menander* te doen hebben, al blijft het mogelijk, dat *Menander* zelf het aan *Euripides* ontleende. Maar dat het in de *Thais* heeft gestaan, kan alleen worden afgeleid uit het niet meer bekende of te controleeren bericht uit *Stephanus*' codex. Dit is dus vrij onzeker.

II. In de litteratuur vindt men 2 series van berichten. De eene serie rust op *Stephanus*' scholion, de andere op de uit *Hieronymus* geputte mededeelingen van *Erasmus* en *Drusius*. Vooral bij de laatste serie sloop veel onnauwkeurigheid in.

III. Bij *Meineke, Kock* en *Nauck* vindt men nauwkeurig opgegeven alle plaatsen, waar het citaat voorkomt. We noemen hier nog eens *Clemens Alexandrinus*, *Tertullianus* en *Photius*. Maar hoewel zij ook nog op andere gronden dan de plaats bij *Athenaeus* alleen, een Thais van *Menander* aannemen, kunnen zij toch dit vers niet met zekerheid tot die Thais brengen. *Clemens Alexandrinus* en *Tertullianus* vermelden wel ons vers, maar zeggen, noch dat het van *Menander* is, noch dat het uit de *Thais* stamt. De plaats van *Photius* heb ik niet kunnen controleeren.

Onzeker is het, aan wien *Hieronymus* zijn bericht heeft ontleend. Men kan vermoeden, aan *Origenes*, die in zooveel *Hieronymus* tot bron was. Uit *Origenes* zou ook het Grieksche scholion in *Stephanus*' codex kunnen stammen. Dan zouden ten slotte misschien de beide berichten, die nu onafhankelijk van elkaar schijnen, tot een zelfde teruggaan. Maar dit alles is niet meer dan vermoeden.

RECENSIEN.

G. Doekes, **Die ons uit zoo grooten dood verlost heeft.** Tweede herziene druk. Nijverdal E. J. Bosch. 150 blz., ing. f 0.90. geb. f 1.25.

Hoewel titel noch inhoudsopgave het vermelden, geeft Ds D. in dit werkje zeven *leerredenen*, die saam een geheel vormen. De eerste handelt, bij wijze van inleiding, over *de bezoldiging der zonde;* daarna volgen er drie over des menschen *onmacht*, *onwil* en *onverstand*, terwijl in het laatste drietal de verlossing uit den *eeuwigen*, den *geestelijken* en den *stoffelijken dood* wordt behandeld.

Deze bundel levert een nieuw bewijs, dat Ds D. een bekwaam Schriftonderzoeker en een degelijk prediker is. Zijn leerredenen zijn naar vorm en inhoud goed verzorgd.

Een enkele opmerking zij ons vergund, allereerst over het technische. De eerste preek, over Gen. 2 : 17, heeft tot thema: de dood als de bezoldiging der zonde. Van den dood worden aangewezen zijn karakter, zijn oorsprong en zijn werking. Die werking vindt Ds D., tot onze verbazing, óók in zijn tekst beschreven, nl. in het woordeke *ten dage*. Is dit niet gezocht? — De derde preek, over Rom. 8 : 7, draagt tot opschrift: 's Menschen onwil. Toch is dit het thema niet, maar: het willen of bedenken des vleesches. Van dit laatste worden, volgens Ds D. in den tekst „drie dingen gezegd": zijn karakter, zijn kenmerk, zijn breuke. Deze formuleering is niet gelukkig. Acht de auteur het onderscheid tusschen *karakter* en *kenmerk* groot? Maar — is *karakter*, naar de oorspronkelijke beteekenis van het woord, dan niet een gegraveerd *merk*, dat dient om een bepaald voorwerp in zijn eigenaardigheid te doen *kennen?*

Wat den *inhoud* aangaat, hebben we ook hier en daar een vraagteeken gezet. Is het juist, te spreken van den *stoffelijken* dood? Mij lijkt dat een contradictio in terminis Gegeven de onderscheiding van den drieërlei dood, kan dan gezegd, dat

de *eeuwige* dood „de bron is van de beide andere", „de wortel, waar de geestelijke en stoffelijke op stoelen"? Staat niet de *geestelijke* dood voorop, het verlies van Gods beeld, en zijn, logisch gedacht, de tijdelijke en de eeuwige niet daarvan het gevolg? Naar de voorstelling van Ds D. „werkt ook die eeuwige dood reeds hier in den zondaar", ligt de zorgelooze zondaar reeds nu „in den poel des verderfs", en zal hij daarin „al dieper zinken, tenzij hij den toekomenden toorn ontvliede". Maar de voorstelling der Schrift is een *andere.*

Dit korreltje critiek weerhoudt ons echter niet, deze preeken hartelijk aan te bevelen. Ze zijn vol leering en troost, en munten uit door actualiteit. Stellig is het daaraan te danken, dat reeds nu een tweede druk noodig werd. C. L.

J. J. KNAP Cz. **De Lendenen omgord.** Bijbelsch Dagboek. *Kampen,* J. H. KOK, 1914/15.

Nu dit Dagboek compleet is, kunnen wij vrijmoedig de aanbeveling herhalen, bij het verschijnen der eerste aflevering gegeven. We hebben het nu bijna vijf maanden bij den huisgodsdienst gebruikt, en zijn in de overtuiging bevestigd, dat Ds Knap superieur werk heeft geleverd. Hij laat de Schrift spreken, en richt zich tot verstand en hart. Zijn Dagboek verdringt niet Gods Woord, maar brengt dit u nader.

De uitvoering is prachtig. Het royale formaat, de breede blanke strook en de roode omlijsting der bladzijden, het zware papier, dit alles geeft een voornaam cachet aan het voorname werk.

De stempelband viel tegen. De bekende bandteekenaar Jac. Ph. Wormser, die hem ontworpen en geteekend heeft, is volgens den uitgever „met dit ontwerp zeer gelukkig geslaagd". Nu valt er over den smaak niet te twisten, maar met den besten wil kunnen we dit oordeel niet onderschrijven. Op ons heeft de band een poveren indruk gemaakt. Er is niets „eigens" in de teekening, en de kwaliteit van het linnen lijkt ons niet best.

C. L.

Dogmatische Fragmenten. Eerste Reeks: de Kerk, door Ds. J. J. KNAP CZN. *Kampen.* J. H. KOK. 1915.

De geregelde voortzetting dezer „Fragmenten" werd gedurende eenige maanden onderbroken. „De tijdsomstandigheden schoven gansch andere vraagstukken naar den voorgrond, die ons te zeer in beslag namen dan dat wij in alle kalmte de kerkelijke problemen konden overdenken." Zoo verontschuldigt de Schrijver zich bij zijne lezers. En de uitgave schijnt nog niet geregeld voort te gaan. Ik ontving toch slechts de 5de aflevering.

Dit nummer handelt bepaaldelijk over de eenheid der kerk. En doet dat op dezelfde uitnemende wijze als waarop de andere onderwerpen besproken werden. Slechts zou ik, nu voor Vereenigingen of Corporaties goedkoope overdrukken in den vorm van een zg. „vliegend blaadje" beschikbaar zijn, den geachten Schrijver in overweging willen geven zich nu en dan iets eenvoudiger en in onze eigene taal uit te spreken.

Ds Knap wil „trachten zijne overtuiging aangaande dit teere punt met bezadigdheid voor te dragen." Dit is hem volkomen gelukt.

Achtereenvolgens wordt aangewezen: „1o. dat de Heilige Schrift de eenheid der Kerk in geestelijken zin verstaat; 2o. dat deze éene Kerk als uitwendig instituut in de historie onder vele vormen optreedt; en 3o. dat deze veelvormigheid bij de innerlijke eenheid uit den rijkdom van het menschelijke leven en de veelzijdigheid der geopenbaarde waarheid te verklaren is, en slechts bestrijding verdient voor zoover zij haar opkomst aan de verbrokkelende werking der zonde dankt."

Kostelijk is wat over de pluriformiteit der Kerk wordt gezegd.

HONIG.

De Christelijke Godskennis en Jezus Christus, (Een getuigenis) door J. A. HOEK. Ned. Herv. Predikant. P. Noordhoff. 1914 *Groningen.* Prijs f 1.75.

Ds. Hoek behoorde vroeger tot de „Evangelische richting" maar zond voor eenigen tijd, gelijk ik las in de N. R. Courant, aan de Evangelische Vereeniging de verklaring toe, „dat hij, vooral op grond van zijne opvatting van Jezus' lijden, sterven

en opstanding de Evangelische vaan verlaten heeft en is overgegaan naar rechts".

Het laat zich verstaan, dat Ds. Hoek (al maakt hij zelf van dezen overgang in zijn boek geen melding) behoefte gevoelde, zich uit te spreken over zijne tegenwoordige opvatting, en dus aan belangstellenden dit getuigenis aanbood. „Ten grondslag aan dit boekje liggen een viertal lezingen door hem in de laatste jaren gehouden". „De vorm van lezingen is echter geheel prijsgegeven. Trouwens niet al, wat toen gesproken was, vindt men hier terug. Anderzijds is de stof aanmerkelijk uitgebreid. Terwille van de duidelijkheid is de stof over grootere en kleinere hoofdstukken verdeeld". Het eigenlijke werk telt 145 bladzijden, waaraan 14 blz. met aanteekeningen zijn toegevoegd.

Na de Inleiding (blz. 1 — blz. 17) worden deze twaalf belangrijke onderwerpen besproken:

I. Heeft Jezus geen plaats in zijn Evangelie?
II. Het ethisch karakter der openbaring.
III. De waarachtige menschheid van Jezus Christus.
IV. Het Intelluctualisme der oude orthodoxie.
V. Gevaren van het anthropomorfisme.
VI. Jezus Christus en het zedelijk ideaal.
VII. Iets over moderne mystiek.
VIII. Jezus Christus en de practijk van het geloofsleven.
IX. Door Jezus Christus werkelijke Godskennis.
X. Het realisme van het Christelijk geloof.
XI. Jezus van Nazareth voorbij?
XII. Verzoening.

Deze inhoudsopgave toont reeds, dat de Schrijver gewichtige vragen onder de oogen heeft gezien. Zelf verklaart hij: „Noch de titel van het boek noch die der hoofdstukken mag den lezer ook maar eenigermate een afdoende behandeling van het desbetreffende onderwerp doen verwachten. Wat aangeboden wordt zijn slechts gedachten over de onderwerpen. Trouwens het onderwerp in zijn geheel „de Christelijke Godskennis en Jezus Christus" kan ook zóó opgevat worden, dat het een geheele dogmatiek omvat. Een dogmatiek in het klein wil dit boekje allerminst zijn. Wel is het vrucht van dogmatische bezinning" (blz. 15).

„Vrucht van dogmatische bezinning" zijn deze bladzijden ongetwijfeld. Wekt het reeds in het algemeen uwe belangstelling een predikant te hooren, die uit overtuiging de gelederen der „Evangelischen" verliet, nog te meer is dat het geval, wanneer de Spreker zich uit op zoo ernstige, kalme en van veel nadenken getuigende wijze, als het hier het geval is.

Gaarne vestig ik dan ook de aandacht op dit „getuigenis" en wek ik op tot de lezing er van.

Tegen den inhoud heb ik ernstige bedenkingen, waar Ds. Hoek (al zijn van de „Evangelische" origine nog duidelijke sporen te vinden), zich met volle bewustheid stelt op het standpunt van wat ik nu kortheidshalve maar „de ethische richting" noem. Niet uit de Schrift maar uit de geloofservaring worden de belijdenis en de Theologie afgeleid.

Van eene breede bespreking mijner bezwaren tegen dit veelszins waardige boek meen ik mij echter ontslagen te mogen rekenen, waar ik in mijne jongste studie „Ethisch of Gereformeerd" heb getracht de onhoudbaarheid van het ethische standpunt in het licht te stellen.

Slechts enkele opmerkingen.

a. In hoofdstuk IV wordt ook hier aan de oude orthodoxie grootelijks onrecht gedaan. Wat van sommigen geldt in een tijd van inzinking mag niet aan allen toegerekend.

b. Hoezeer men op dit standpunt in het gedrang komt, blijkt reeds uit dit eene voorbeeld. Ook bij Ds. Hoek heet het telkens: „Openbaring is geen mededeeling van leer maar van leven". En niettemin schrijft hij letterlijk op blz. 33: „Omdat Jezus onzer eén was, kon God in en door Hem zich aan ons openbaren, zijne leer ons mededeelen".

c. „Dat de eenheid van Jezus met den Vader niet onderscheiden is in wezen van de eenheid der geloovigen met God" (blz 32) is in strijd met wat de Heidelberger aldus onder woorden brengt: Daarom dat Christus alleen de eeuwige natuurlijke Zone Gods is, maar wij zijn om zijnentwil uit genade tot kinderen Gods aangenomen (antw. 33).

d. Waar de Gereformeerde Dogmatici eenstemmig bestreden de Roomsche leer van de visio Dei per essentiaum, daar is het eene vergissing het zoo voor te stellen, alsof zij meenden, dat het

Gods doel zou zijn, dat wij zijn verborgen wezen leeren kennen, zijn hart en karakter, dat in ons bewustzijn de ware en zuivere Godsidee zich afspiegele" blz. 44).

Maar laat ik zoo niet voortgaan.

Ik hoop in dit Tijdschrift bij mijne verdere bespreking van de Theologen, die op het ethische standpunt staan, op dit boek nog wel terug te komen, al zou ietwat scherper dogmatische formuleering gewenscht zijn geweest.

Woorden als „aanvoelen", benadrukken" enz. zijn niet verkieselijk. Overigens is de stijl goed en de uitvoering geheel naar wensch. HONIG.

Mijn Nardus, verzamelde Schriftoverdenkingen van Dr. J. C. DE MOOR, 1915. RISSEEUW en ZOON, *'s Gravenhage*. 190 bldz.

Een uitnemend geschrift van Dr. de Moor. Het munt, gelijk we dat trouwens van dezen schrijver gewoon zijn, vooreerst uit door de afwezigheid van allerlei gebreken, en reeds dat zegt veel. Geen opgeschroefde taal of coketteeren met het gevoel, geen valsch vernuft of mooidoenerij. Daarentegen vindt men hier in eenvoudig schoonen vorm een degelijken inhoud, die hoofd en hart inderdaad kan verrijken. Inzonderheid treft het, hoe meermalen een Schriftwoord, dat vaak als onbeduidend over het hoofd gezien wordt, als de Schr. het met u overdenkt, vol van de rijkste leering blijkt te zijn. En in het algemeen wordt hier de Schrift ontsloten op een wijze, die ook het hart rechtstreeks toespreekt en over het leven licht werpt.

Hoe goed is het bv. gezegd, bij de bespreking van het woord, dat alle schaapherder den Egyptenaren een gruwel is (bl. 36): „In ons isolement ligt onze kracht. Wel is waar zijn we liever in eere dan verafschuwd, kunnen we slechts moeilijk den smaad dragen „fijn" te zijn, en is ook ons de eere van Egypte niet onbegeerlijk.... Laat ons liever er op letten, welk een zegen God ons juist in deze verachting bereidt.... In die afzondering blijven we voor veel ongerechtigheid bewaard, ontkomen we veel verzoeking, en zullen we ons vrijer kunnen ontwikkelen als des Heeren Bondsvolk, dat Kanaän in het oog en het hart heeft." J. R.

BOEKAANKONDIGING.

Het probleem van den oorlog, door Dr. H. BAVINCK. *Kampen.* J. H. KOK. 39 blz.

Deze brochure, welker inhoud eerst in Stemmen des Tijds verscheen, is nog ten volle actueel. En ze biedt magistraal werk. De oorlog wordt beschouwd niet maar in het licht van een enkelen tekst, maar van geheel de Schrift. Moeilijkheden, die inzonderheid de bergrede oplevert, worden niet verheeld, maar de Schr. zendt ons ook niet met paradoxen naar huis; juist bij de breede beschouwing, die niet op één pnnt blijft staren, vinden ook die moeilijkheden hare oplossing en treedt de geheele beschouwing der Schrift duidelijk voor ons. Ook de beteekenis, die het veelbesproken woord „niet den vrede, maar het zwaard" voor dit probleem heeft, vindt hier m. i. de rechte waardeering. Wie het als van ouds keurig gestileerde stuk nog niet las, leze het en hij zal er genot, leering en troost uitputten. J. R.

J. KUIPER. **De internationale organisatie van het Protestantisme en de „Evangelische Alliantie"**. Een gedachtenwisseling met de „Heraut". *Leeuwarden,* VAN KAMPEN. 16 blz. Prijs f 0.20.

Dit dure boekje brengt niet veel nieuws. Het bevat de beide artikelen over het in den titel vermelde onderwerp, door den heer K. aan *de Heraut* toegezonden, in de No.'s van 3 en 29 Nov. geplaatst, telkens met een onderschrift der redactie, dat mede werd opgenomen. De heer K. heeft er nog 4 bladzijden aan toegevoegd, die in hoofdzaak aan de Evangelische Alliantie zijn gewijd, welke hij tot voorbeeld stelt van de door hem begeerde „internationale organisatie der Protestantsche Kerken". De bezwaren, door *de Heraut* tegen zijne denkbeelden ingebracht, zijn ook de onze, en worden door wat de schrijver er tegen inbracht niet weggenomen. C. L.

36ste **Jaarverslag** van de Unie „Een school met den Bijbel". Tevens **Jaarboekje** voor het **Christelijk Onderwijs.** *Goes.* OOSTERBAAN en LE COINTRE, 1915.

Aanbeveling van dezen Gids is overbodig. Ieder, die ook maar eenigszins bij onze christelijke-school-wereld betrokken is, ziet er steeds met belangstelling naar uit. Statuten, reglementen, naamlijsten, registers, opgaven, concepten, statistieken etc., dit alles is hier saamgebracht in 268 blz., terwijl de laatste 62 blz. bevatten het „Kort Overzicht van de bepalingen der gewijzigde wet op het L. O. en Koninklijke besluiten, die daarop betrekking hebben, benevens de noodige wenken van Schoolbesturen, met Register op den inhoud, bewerkt, omgewerkt en bijgewerkt tot heden door R. Derksen". In afzonderlijke uitgave kost dit onmisbare Overzicht alleen f 0.20. Het geheele Jaarboek compleet is voor f 0.40. verkrijgbaar. C. L.

RUNA. **Wildvogel.** Uit het Zweedsch door A. LUKKIEN. *'s Gravenhage.* D. A. DAAMEN. 249 blz.

Ook van dit, typografisch keurig uitgevoerde boek der bekende Zweedsche schrijfster gaat een ongemeene bekoring uit. Door den frisschen, levendigen schrijftrant geboeid, leest ge het ten einde toe door. Toch bevredigt het niet. Hoe ondiep is het christelijk leven, hier geteekend, hoe zwak de psychologische uitbeelding van meer dan een der optredende personen. Ook doen de vele onwaarschijnlijkheden de vraag rijzen, of Runa bezig is, terug te keeren naar de oude romantische school.

C. L.

H. S. S. KUYPER. **Van Oorlog en Vrede.** Overdenkingen naar aanleiding van den grooten oorlog. *Den Haag.* D. A. DAAMEN. 72 blz. Prijs f 0.50.

Een kostelijk geschrift, dat onvoorwaardelijk kan worden aanbevolen. De schrijfster laat u den wereldoorlog zien in het licht van het Woord des Heeren, in het licht van het christelijk geloof, en toont zich daarbij een betrouwbare gids. Ook zonder steeds haar oordeel, waar het de enkele oorlogsfeiten geldt, te onderschrijven, zijn we haar dankbaar voor deze, echt Gereformeerde overdenkingen.

De uitgave geschiedt ten bate van de zending. De winst wordt gelijkelijk tusschen de schrijfster en den uitgever verdeeld, die ieder naar eigen goedvinden daarover voor de Zending beschikken. Eene aanbeveling te meer! C. L.

P. BROUWER. **Geen groote gezinnen meer?** *Kampen*. J. H. KOK. 1914. 27 blz.

Uit het jaartal 1914 op het titelblad leide men niet af, dat wij zoo laat met onze aankondiging komen. Dit werkje, dat we een paar weken geleden ontvingen, is waarschijnlijk vanwege gevreesde „oorlogsmalaise" door den uitgever een poos teruggehouden. Aan de actualiteit schaadt dit niet. Thans, nu het vraagstuk van de groote gezinnen in het land, waarvan de „bewuste inperking van het kindertal" is uitgegaan, de denkers en schrijvers begint bezig te houden, zal het stellig de aandacht trekken. De schrijver heeft christelijke, zelfs Gereformeerde stemmen beluisterd, die wel de Neo-Malthusiaansche practijken veroordeelen, maar pleiten voor „geheelonthouding" niet alleen als de gezondheidstoestand der vrouw, maar ook als *de beurs* dit eischt. Dit laatste drong hem, de pen op te nemen. Hij roept „de ervaring van zoo tal van eenvoudige kinderen Gods tot getuigenis in, of 't niet vaak zoo gegaan is, dat *zij* er voor zichzelf een zwaar hoofd in hadden, ja geen doorkomen zagen, en hoe het tòch, van achter bezien, alles nog ten goede werd gekeerd, òòk met het groote gezin". Zijn woord verdient in wijden kring verspreid te worden. Want het kwaad der „gezinsbeperking" drong ook reeds door in de gemeente des Heeren. Het is niet onschuldig, dat ook in haar midden soms met kwalijk verholen glimlach over een „groot gezin" wordt gesproken.

Wij danken den heer B. voor zijn geschrift, en stemmen gaarne in met zijn wensch:

„Laat het „groote gezin" onder ons blijven een *zegen*, een bewijs van *rijken* zegen. Van zegen voor de ouders, voor àl de huisgenooten, maar ook voor de Maatschappij, en voor de Kerk des Heeren. Een zegen, waarop niet gesmaald en waarover niet gemeesmuild wordt, maar die ten volle als *zegen* wordt erkend, ook däärin dat Kerk en Maatschappij hun roeping

ten opzichte van het „groote gezin" beseffen en er zich niet aan onttrekken. En laat het „groote gezin" als bij uiterste krachtsinspanning nòg het noodigste zou dreigen te ontbreken, zich zonder eenige gewetenswroeging vrijelijk wenden tot zijn God en Vader in de hemelen, die het geroep der jonge raven hóórt, die nog nooit den rechtvaardige verlaten heeft, noch zijn zaad liet omdolen, zoekende hun brood!" C. L.